

УДК 801.82:821.161.2-32[355.1+159.953]”1914/1918”

DOI: 10.31471/2304-7402-2023-18(69)-108-115

АНТИМІЛІТАРНА КОНЦЕПТОСФЕРА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ ПРО ПОДІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ольга Товт

*Ужгородський національний університет;
кафедра української літератури; вул. Університетська, 14, м. Ужгород,
Закарпатська обл., 88000; e-mail: o.tovt@meta.ua*

Мета статті: дослідити антимілітарну концептосферу в українській прозі про події Першої світової війни, визначивши в ній домінуючі концепти. **Предметом** вивчення є концепти «пам'яті» та «війни». **Об'єктом** наукового осмислення є прозові твори Осипа Турянського, Степана Васильченка, Осипа Маковея, Марка Черемшини, Василя Стефаника, Наталі Кобринської, Ольги Кобилянської, Тимотея Бордуляка, Юри Шкрумеляка, Михайла Яцківа, Миколи Матіїва-Мельника, Олекси Кобця, Михайла Ломацького та Володимира Лопушанського. Такий вибір для аналізу творів – довільний, почасти він зумовлений наявністю їх текстів у єдиній на сьогодні антології такої прози «...Бо війна війною...» і виразністю у них антимілітарної концептосфери. Наукова **методологія** полягає у тому, що в статті використано філологічний, герменевтичний та біографічний методи, а також методи лінгвістичного та літературознавчого аналізу. **Новизна** дослідження закладена вже у його назві, а **результати** його – в аналізі домінуючих концепцій, що витворюють оригінальну антимілітарну концептосферу з гіперконцепціями «пам'яті» та «війни». Доведено, що концепт «пам'яті» у прозі українських авторів виявляється поліаспектно (на рівні особистості, колективу, автобіографії, асоціативності), а концепт «війна» оприявнюється в українському письменстві як невід'ємний складник загальної картини світу і в проаналізованих творах окреслює свою специфіку ідейно-естетичного втілення. **Практичне** значення статті несе в собі конкретне спрямування: її результати можуть бути використані у дослідженні як творчості окремих українських художників слова, так і в історико-літературному огляді національного письменства.

Ключові слова: антимілітарна проза, українська література, концепти «війни» і «пам'яті», антивоєнна концептосфера, структурно-жанрові особливості мілітарного дискурсу.

Українська антимілітарна проза має багату історію. Принаймні у ХХ столітті письменники зчаста зверталися до зображення воєнних подій

як Першої, так і Другої світових мілітарних катастроф. А вже у новому тисячолітті вона художньо переконливо відтворює воєнне лихоліття російсько-українського протистояння, що, на жаль, триває й досі. Тож можна стверджувати, що антивоєнна тематика й проблематика в нашому національному письменстві має свій ідейно-естетичний досвід, свою епічну історію. Тому завдання сучасного літературознавства через прискіпливий аналіз антимілітарної прози, витвореної впродовж тривалого часу, й полягає в тому, аби з'ясувати з нових методологічних позицій особливості творів а чи творчості з таким художнім спрямуванням, своєрідність їх естетики й поетики.

Зрештою, нині перед кожним дослідником, який вивчає українську антимілітарну прозу (байдуже якого періоду), стоїть завдання не лише осмислення (чи й переосмислення) поліаспектної проблематики такого багатющого пласта української прози, а й зусібного дослідження її в контексті загальнонаціонального історико-літературного простору, у визначенні структурно-жанрових координат, стильових домінант та модифікацій її наскрізних концепцій та гіперконцепцій (приміром, «війна», «смерть», «пам'ять», «мілітарна свідомість») тощо.

Навіть більше, можна говорити про витворену на нашому національному ґрунті своєрідну концептосферу антимілітарної прози українських письменників. Принаймні всі підстави для цього подає творчість прозаїків, які писали про події Першої світової війни. В недавній виданій про це антології «... Бо війна війною...», що її упорядкував сучасний літературознавець Стенан Хороб з Івано-Франківська [1], наведено цілий ряд творів чи уривків з них таких авторів, як Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Марко Черемшина, Наталя Кобринська, Осип Турянський, Улас Самчук, Осип Маковей, Роман Купчинський, Михайло Яцків, Ольга Дучимінська та багатьох інших. Аналізуючи оповідання, новели, уривки з повістей та романів цих художників слова, можна зробити висновок, що найбільш уживаними ними є концепти пам'яті, мілітарної свідомості, смерті, страху, помсти, зрештою, гіперконцепт «війни» та «життя». Не вдаватимемося до теоретичних та історико-літературних засновків самого поняття «концепт чи концепція», зауважимо тільки, що на сьогодні вони мають достатньо обґрунтовані вченими їх принципи та положення. З одного боку, концепт «як інформаційна структура художньої чи аналітичної свідомості вважається різносубстратною, відповідно організованою одиницею пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт літературного пізнання» [2, с. 521]. З іншого ж боку, концепт тісно пов'язаний із загальною концепцією (твору чи наукової студії), що «ґрунтується на особистому баченні суб'єктом відповідного предмета (теми), виборі проблеми для вивчення (письменником та науковцем. – *О.Т.*), зіставленні досвіду інших із власним, формуванні

чіткої позиції, користуванні набором переконливих доказів» (художніх і дослідницьких. – *О.Т.*) [3, с. 522].

Як переконуємося, поняття «концепт чи концепція» характеризують не лише художню, а й наукову творчість. Нам же важливо зосередитися при аналізі літературних творів про події Першої світової війни саме на їх, цих понять, естетичних вимірах, на їх множинності інтерпретацій тощо. Власне, останнє й дозволяє говорити, приміром, про трактування концепції пам'яті як перебігу мілітарної свідомості, як особливостей історичного часу, як подолання смерті в ім'я життя, як нетлінності людського існування в умовах воєнного лихоліття. Відтак така поліаспектність в інтерпретуванні концепту «пам'яті» спонукає до висновку про те, що вона цілком логічно утворює нове поняття – концептосферу.

Як пише сучасна дослідниця Наталія Дашко, «під концептосферою пам'яті розуміємо сукупність концепцій, безпосередньо пов'язаних з концептом пам'яті, що формують різні смислові поля» [4, с. 255]. Тож якщо підійти до аналізу вміщених у згаданій антології «...Бо війна війною...» творів (байдуже якої вони структури та жанрів), то саме концепції «пам'яті» і «війни» чи не найбільше сприяють утворенню загальної антимілітарної концептосфери, навіть більше – саме вони утворюють відповідні гіперконцепції, що є наскрізними у прозі багатьох українських прозаїків, котрі писали про події Першої світової війни, переживши всі її страхоття та наслідки.

Справді, така багатолика концептосфера притаманна повісті «Поza межами болю» (Осип Турянський), оповіданням «Чорні маки» (Степан Васильченко), «Кроваве поле» (Осип Маковей), новелам «Перші стріли» та «Село вигибає» (Марко Черемшина), «Марія» і «Сини» (Василь Стефаник), «Свічка горить» та «Брати» (Наталя Кобринська), «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки» і «Воєнний акорд» (Ольга Кобилянська), «Горлиця» (Михайло Яцків), «І стугоніла земля» (Микола Матіїв-Мельник), «Дзвони» (Ольга Дучимінська), «Записки полоненого» (Олекса Кобець), «Перемога» (Володимир Лопушанський) та ін. Зрозуміла річ, концепти «війни» та «пам'яті» по суті художньо осмислюються всіма авторами, що писали про Першу світову війну, та ми вибірково зосереджуємо свою увагу на тих творах, де вони мають яскраво виражену множинність у їх потрактуванні.

Наприклад, повість Осина Турянського «Поza межами болю» (літературознавці іноді визначають жанр цього твору як роман) гіперконцепти «війни» і «пам'яті» інтерпретує як певну систему авторського моделювання не тільки персонажів в епічному викладі (скажімо, Добровського, Сабо, Ніколича, Пшилуського, Бояні, Штранцінгера), а й образів-символів, що неодмінно «передбачає використання письменником абстракції й ідеалізації» [5, с. 304].

Скажімо, ідеалізація образу матері з дитиною, що раз-по-раз проступає в тих чи тих епізодах епічної оповіді. Утворюються таким чином нові грані модифікованого біблійного сюжету «неопалимої купини», матеріалізуючи в цьому образі сферу вічного й непроминального в людському бутті навіть під час воєнних подій.

Або різне розуміння як автором, так і героями постаті Бога. У пориві зневіри вибратися з альпійських гір і досягти омріяного порятунку персонажі іноді вдаються й до певного богохульства: вони по-різному сприймають Боже провидіння в оточенні морозу, снігів, навислих шпиль страшних гір. Тому й нарікає Добровський на Всевишнього: «Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню... Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибіню людського страждання!» [6, с. 16].

Однак це радше крик душі Добровського, його звідчаєність, розтерзаність його свідомості. Таку ж картину, до речі, зображує і Василь Стефаник у новелі «Сини», в якій старий Максим, звертаючись до Бога, зумисне акцентує на втраті у війні своїх синів: «Господи, брешут золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешут, що-с мав! Ти свого воскресив, кажут. А я тобі не кажу: воскреси їх, я тобі кажу: покажи гроби, най я ляжу коло них. Ти видиш цілий світ, але над моїми гробами ти отемнів...» [7, с. 307].

Ще один концепт, що розширює категорію пам'яті та війни разом із образом-символом жінки з дитиною у творі «Поza межами болю», є родинна оселя. Про неї зчаста згадують герої повісті. Хто більше, а хто менше, майже всі через образ-символ домівки асоціативно сприймають її як повернення на рідну землю. Хто в Україну (як автор-оповідач), хто в Угорщину (як Сабо), хто в Польщу (як Пшилуцький), хто в Сербію (як Ніколич)... Через цей концепт Осип Турянський передає віру кожного побачити власну домівку та рідних у ній як єдино можливий шлях до виживання. Так автор-оповідач вгамовує біль своєї розтерзаної душі, свою фізичну немічність від згадки Святого вечора в рідній оселі, від пригадування своєї сім'ї, від пам'яті життєвого супокою, що раз-по-раз виринає в антимілітарній свідомості героя. У Добровського, навпаки, майже ніяк не виявляється почуття «рідної хати», навіть більше – він ніколи не сумує за своєю домівкою, за близькими для нього людьми, зосібна родичами: «Проклинаю цілий світ і серджусь навіть на своїх родичів» [8, с. 36].

Натомість спогад про своїх сина та дружину («Там вони обоє. Та проте, я аж тут їх чую») додає авторові-оповідачу нових сил стрибати довкола корча, аби остаточно не закаменіти від жахливого холоду, від морозу, що пробирає до кісток, зрештою, від думки, що його від знемоги можуть добити близькі товариші. Такі ж знесилені і з втрачанням усього людського його одноплемінники. Як справедливо зауважує сучасний

дослідник Андрій Печарський, всі персонажі од безвиході немов збожеволіли на тріскучому морозі посеред альпійських гір, виконуючи гуртом жакхливий «танець смерті», і «їхне вигукування у підсвідомості стає першим симптомом всеохоплюючого видіння – передчуття, яке О.Турянський обрамлює в мову пророка» [9, с. 174].

У творах українських авторів про події Першої світової війни доволі часто простежується осмислення індивідуальної пам'яті людини як найважливішого онтологічного виміру її буття в осередді військових дій супротивників. Так, в оповіданні Марка Черемшини «Перші стріли» та новелі Василя Стефаника «Марія» концепт пам'яті поданий як спогад про фрагмент світу, що пропущений крізь призму авторської уяви, набуваючи таким чином значень не лише індивідуальної (як газдинь та газдів з твору Черемшини або ж Марії з твору Стефаника), але й автобіографічної та епізодичної пам'яті. Це спогади про те, як на Покуття зайшли загарбники з російського боку, як місцевий люд намагався зберегти себе у воєнній веремії, як глибоко питоме національне чинило спротив насиллю з боку зайшлих окупантів, як зустріч з ними змінила ставлення до подій та навколишніх мешканців. Завдяки такій епізодичній пам'яті Марко Черемшина та Василь Стефаник поєднують часо-просторові відрізки як свого життя, так і життя їх героїв: індивідуальна пам'ять персонажів такої антимілітарної прози тісно переплетена з автобіографічною пам'яттю її творців.

В інших творах (приміром, «Каліка» Наталі Кобринської, «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки» Ольги Кобилянської, «На чорній дорозі» Миколи Матіїва-Мельника та ін.) часто один кадр пам'яті змінює інший, вибудовуючи у такий спосіб своєрідний калейдоскоп сюжетних подій. Спогади героїв, здавалося б, напливають спонтанно і ніби не пов'язані між собою, проте сюжетно структуруються в єдиний ряд, зміна в якому є неминучою (залежно від ритму оповіді й авторського художнього мислення) та логічно мотивованою. У такому спогадовому поєднанні зримішими постають образи як Луки Максимішиного («Каліка»), так і Василя В. («Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки»). Варто звернути увагу на те, що автори у такій подієвій різноманітності вишукують своєрідні єднальні ланцюжки для цього: Максиміха-мати та її невістка-наречена Маруна з «Каліки» і Марія-дружина з «Листа засудженого на смерть вояка до своєї жінки». Їх уявні голоси та коментарі збагачують наскрізний концепт пам'яті.

Нерідко українські письменники, пишучи про події Першої світової війни, вдаються до використання архетипних образів, що в епічній розповіді концептуалізуються. Як уже йшлося, тут може бути Матір Божа з дитиною («Поza межами болю»), а також макове поле чи квітка-вістун («Чорні маки» та «Отруйна квітка» Степна Васильченка), Юда чи свічка («Юда» Ольги Кобилянської або ж «Свічка горить»

Наталі Кобринської), кровавий шлях («Кроваве поле» Осипа Маковея чи «Серед шляху» та «На чорній дорозі» Миколи Матієва-Мельника) та ін. Ці та інші архетипні образи символізують (більшою чи меншою мірою) зв'язок між минулим і сучасним героїв, а концепт пам'яті співвідноситься з асоціативною пам'яттю про місце, час та обставини воєнних подій, їх знаковість. Власне, всі ці архетипи несуть у собі виразну символістську асоціативність. І водночас вони органічно поєднують у собі як колективну, так й індивідуальну пам'ять, стимулюють пригадування воєнних подій, стаючи центром минулого.

Тут зримо проступає й опозиційне до пам'яті – забуття, як це, наприклад, спостерігаємо у творах Осипа Маковея «Вічна пам'ять», Марка Черемшини «Після бою», Наталі Кобринської «На цвинтарі», Ольги Кобилянської «Туга», Тимотея Бордуляка «Татарі», Михайла Яцківа «Гермес Праксітеля», Михайла Ломацького «Гуцульська трагедія любовна» та ін. У їх художній інтерпретації майже зримо вибудовується багатокомпонентний асоціативно-семантичний взаємозв'язок: дім-родина-життя-час-людина-пам'ять. Була, отже, рідна оселя, що її змушений через війну полишити вояк, хай би яка доля спіткала його на фронтових дорогах, однак із втратою цього забувається людина, пам'ять про неї у живих. Хай і деформованим у часі постає спогад про неї, все ж навіть епізодична пам'ять нагадуватиме час від часу про таку людину, тоді як безпам'ятство руйнує будь-яку згадку про загиблого на воєнних шляхах вояка.

Загалом в українській антимілітарній прозі про події Першої світової війни концепт пам'яті з ледь не провідним в структурно-жанрових творах такої тематики і проблематики, адже саме пам'ять у цілому ряді оповідань, новел, повістей та романів є для їх героїв тим надійним сховком спогадів, вражень, чуттів і відчуттів, що вони переживали у часи воєнного лихоліття. І чи будуть це діти («Діточа пригода», «Пістунка» Василя Стефаника, «Павлусеві гармати», «Михасева кровця на білому снігу» Юри Шкрумеляка), а чи дорослі («Заметіль» Романа Купчинського, «Дзвони» Ольги Дучимінської, «Записки полоненого» Олекси Кобця, «Перемога» Володимира Лопушанського та ін.) не так важливо. Основне інше: всі герої анти-воєнної української прози постають на гребені своєї пам'яті як ті, що прожили і пережили страхіття війни, а спогади про неї, про довоєнний час слугують для авторів творів відправним моментом у побудові художньої картини світу зі своїм (колективним чи індивідуальним) центром пам'яті. Важливу роль при цьому письменники відводять візуальним і звуковим деталям, вербальним і колористичним означенням, що є водночас присутніми складниками у психологізації характерів персонажів, зокрема головних героїв, адже саме вони

зосереджують увагу письменника і читача на тих чи тих емоційних самовираженнях, на порухах їх душевних станів тощо.

Таким чином, екзистенційне осмислення (чи радше переосмислення) українською антимілітарною прозою подій Першої світової війни крізь призму домінантних у ній концептів (як доведено, це скоріше за все гіперконцепти) «війни» та «пам'яті», що під пером представників нашого національного письменства стали важливими елементами загальної концептосфери такого типу літературно-художньої творчості. Аналізуючи її (хай навіть вибірково), доведено різноманітність модифікацій концептів «пам'ять» та «війна», їх специфіку художнього зображення.

Власне, ці концепти проступають як самодостатні не лише у внутрішній, а й у зовнішній структурах твору, загалом в авторській ідейно-естетичній свідомості. Це засвідчує оригінальність такої творчості як в художників слова з материкової України, так і з української діаспори, як у письменників-класиків, так і в менш знаних національних літераторів.

Проаналізовано лише два концепти з їх множинністю інших моделей та форм, з їх ідейно-образним наповненням. Чимало інших концептів з антимілітарної концептосфери українських художників слова, що писали про Першу світову війну, отже, залишилися поза рамцями цієї статті і чекають на своє кваліфіковане дослідження.

Література

1. «...Бо війна війною...»: Спроба антології української прози про події Першої світової війни (упорядн. та авт. передм. і прим. Степан Хороб. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2022. 464 с.
2. Див.: Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. Автор-укладач Ковалів Ю.І. К.: Видавничий центр «Академія», 2007. Т.1.
3. Там само.
4. Дашко Наталя. Концепт пам'яті в художньому дискурсі сучасної української новелістики. *Slavica Wratislaviensia*. CLXXIII. Wroclaw, 2021. С. 255–265.
5. Турянський Осип. Поза межами болю. Дума пралісу: вибране. К.: Видавничий центр «Академія», 2015. С. 7–62.
6. Див.: *Лінгвістичний енциклопедичний словник*. К.: «Наукова думка», 1990.
7. Стефанік Василь. Сини. Василь Стефанік. Зібрання творів: У 3-х т. 4-х книгах. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2020. Т.1, книга 1. С. 304–308.
8. Турянський Осип. Поза межами болю. Дума пралісу: вибране. К.: Видавничий центр «Академія», 2015. С. 7–62.

9. Печарський Андрій. Моделювання образів-символів у творі О.Турянського «По́за межами болю». *Українське літературознавство*. Львів, 2002. Вип. 65. С. 170–178.

ANTI-MILITARY CONCEPTOSPHERE IN UKRAINIAN PROSE ABOUT THE EVENTS OF THE FIRST WORLD WAR

Olha Tovt

*Uzhhorod National University; Department of Ukrainian Literature;
vul. Universytet-s'ka, 14, m. Uzhhorod, Zakarpat-s'ka obl., 88000*

***The purpose of the article:** to investigate the anti-military conceptual sphere in Ukrainian prose about the events of the First World War, identifying the dominant concept in it. **The subject** of study is the concepts of "memory" and "war". **The object** of scientific understanding is the prose works of Osyp Turianskyi, Stepan Vasylchenko, Osyp Makovei, Marko Cheremshyna, Vasyl Stefanyk, Natalia Kobrynska, Olha Kobylianska, Timotei Bordulyak, Yura Shkrumelyak, Mykhailo Yatskiv, Mykola Matiiev-Melnyk, Oleksa Kobets, Mykhailo Lomatskyi and Volodymyr Lopushanskyi. Such a choice for the analysis of the works is arbitrary, partly due to the presence of their texts in the currently only anthology of such prose "...Because war is war..." and the expressiveness of their anti-military conceptual sphere. The scientific **methodology** consists in the fact that the article uses philological, hermeneutic and biographical methods, as well as methods of linguistic and literary analysis. The novelty of the study is already in its name, and its results are in the analysis of the dominant concepts that create the original anti-military conceptosphere with the hyperconcepts of "memory" and "war". It is proved that the concept of "memory" in the prose of Ukrainian authors is multifaceted (at the level of the individual, collective, autobiography, associative), and the concept of "war" appears in Ukrainian writing as an integral component of the general picture of the world and in the analyzed works outlines its specificity of ideological and aesthetic embodiment. The practical value of the article carries a specific direction: its results can be used in the study of the work of individual Ukrainian artists of the word, as well as in the historical-literary review of national writing.*

***Keywords:** anti-military prose, Ukrainian literature, concepts of "war" and "memory", anti-war conceptual sphere, structural and genre features of military discourse.*